

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ

УДК 94(477.8)19

Вісин В. В.

ФОРМУВАННЯ КООПЕРАТИВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено формування кооперативної ідеології у Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано ідеологічне підґрунтя формування кооперативної думки, її еволюцію у поглядах народників; охарактеризовано ліберальний напрям розвитку кооперативної теорії; показано синтез перших кооперативних ідей у теорії «кооперативного соціалізму», її розвиток та утвердження у суспільній свідомості на початку ХХ ст.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, кооперативна ідеологія, кооперативний соціалізм, кооперативізм.

Visyn V.

FORMING OF COOPERATIVE IDEOLOGY IN RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX C.

In the article, forming of co-operative ideology is reflected in the Russian empire in the second half XIX – at the beginning of the XX c. Ideological subsoil of forming of cooperative idea is found out, its evolution in the looks of populists; liberal direction of development of cooperative theory is described; the synthesis of the first cooperative ideas is rotined in the theories of «cooperative socialism», its development and assertion in public consciousness at the beginning of the XX c.

Keywords: cooperation, cooperative motion, cooperative ideology, cooperative socialism.

Проблеми кооперації сьогодні посідають особливе місце у суспільній та науковій думці. Відродження кооперації в Україні на основі взаємозв'язку наукової теорії з практикою є важливим поступом у структурній перебудові господарства на ринковій основі. Формування сучасної наукової кооперативної концепції залежить від залучення нагромаджені теоретичної спадщини та багатомісячного практичного досвіду кооперації. Значний внесок у розвиток кооперативної ідеї зробили теоретики і практики російського кооперативного руху. Тому актуальним є вивчення процесу

зародження та розвитку кооперативної ідеології в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

З моменту виникнення кооперації і до сьогодні вчені, теоретики та практики світу намагаються систематизувати теоретичні здобутки російської кооперативної думки. Проблеми її формування вивчали вітчизняні вчені В. Гончаренко¹, Ф. Горбонос², В. Зіновчук³, С. Гелей⁴, В. Половець⁵ та зарубіжні науковці К. Вахітов⁶, Д. Сахарова⁷. Однак деякі напрями кооперативної теорії і досі залишаються недостатньо вивченими. Сьогодні немає конкретного дослідження, яке б чітко структурувало кооперативні доктрини означеного періоду.

Мета статті – розкрити еволюцію кооперативної ідеології у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Для цього необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати ідеологічне підґрунтя формування кооперативної думки, її еволюцію у поглядах народників; охарактеризувати ліберальний напрям розвитку кооперативної теорії; показати синтез перших кооперативних ідей у теорії «кооперативного соціалізму», її розвиток та утвердження у суспільній свідомості на початку XX ст.

Перші кроки кооперативної думки в Росії, як і на Заході, пов'язані з пошуком соціального ідеалу. У той час, коли елементи кооперативної ідеології визрівали в головах кооперативної інтелігенції, кооперативна ідея вже існувала у свідомості пересічних кооператорів, особливо у селян. Вона не була ще чітко означеною, мала патріархальний характер і пов'язувалася з традиційними уявленнями селян про добро, справедливість, правду, з традиційною селянською утопією. Саме це й обумовило наявність потужного ідеалізму в кооперативному русі, основним джерелом якого стали нижчі соціальні верстви. Іншим джерелом російського ідеалізму стали соціалістичні прошарки кооперативної спільноти 80–90-х років XIX століття, які кооперативний ідеал цілковито пов'язували з народницьким соціальним ідеалом. І, врешті, у кінці XIX століття кооперативному ідеалізму вагомому імпульсу надали економісти, які стали активно досліджувати кооперативну проблематику.

У Росії першими розповсюджувати кооперативні ідеї почали громадські діячі, вчені-гуманісти: О. Герцен, В. Белінський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, а також російські революційні народники 60-х–70-х років⁸. Перш за все з ідеєю кооперації перетиналася теорія громадського (селянського) соціалізму. Середньовічні селянські общини ідеалізувалися ще слов'янофілами. Родоначальники народництва розглядали общини як «хороші зародки» соціалізму, перейти до якого вони вважали за можливе, оминувши капіталізм. Революційні народники прагнули здійснити селянське повстання, встановити народовладдя, наділити селян землею й організувати її колективну обробку, тобто підняти общину до рівня виробничих сільсько-господарських кооперативів (артілей, товариств). У містах трудящі мали створити промислові артілі (кооперативи) як основу крупної промисловості. Теоретик кооперації С. Маслов революційних народників вважав соціалістами-утопістами, бо вони хотіли побудувати соціалізм «на базі сільської общини, тісно пов'язаної з найпоширенішою формою кооперації артільною, що існувала вже понад 150 років»⁹. На Заході від ідеї кооперованої земельної общини як суспільної організації відійшли ще у XVIII столітті. У Росії ідея общинного землеробства певною мірою пов'язувалася з селянською общинною. Її основи не похитнула й реформа 1861 р., під час якої «остаточно були сформульовані засади общинного землеволодіння. Там, де було подвірньо-ділянкове земле володіння, там воно залишалось; де була община, там теж не вводилось інших форм землекористування»¹⁰.

Одним із перших дослідників кооперації у російському селі був М. Чернишевський, який розглянув теоретичні засади кооперації у науковій статті «Капітал і труд». На відміну від Р. Оуена та Ш. Фур'є, він шукав матеріалістичну основу реалізації кооперативної ідеї в образі товариства трудящих, артілі, до якої відносив усі соціальні сфери суспільства, які не експлуатують працю інших. За теорією трудящих М. Чернишевського, ефективність виробництва зростає за умови, коли працівник одночасно є його власником і господарем виробленого продукту. Це досягається у межах самостійного сімейного селянського господарства. Однак розвиток капіталізму свідчив, що «майже кожне виробництво для свого успіху вимагає розмірів, що перевищують робочу силу однієї сім'ї»¹¹. Для цього капіталіст створює виробництво й укрупнює його за рахунок найму робочої сили. Тому трудящим у землеробстві, щоб досягнути ефективного виробництва, залишається об'єднатися у товариства і співпрацювати «...землероби, що мають своє господарство проникаються взаємною доброзичливістю...»¹². При цьому не враховується ні матеріальна база виробництва, ні спосіб господарської діяльності, ані матеріальне стимулювання праці тощо, але стверджується: «...На якій фабриці більше виробляється продуктів: на фабриці, що належить одному господарю-капіталісту, чи на фабриці, що належить товариству трудящих? Я цього не знаю і не хочу знати; я знаю лише одне, що товариство є єдина форма, при якій можливе задоволення прагнень трудящих до самостійності, і тому кажу, що виробництво повинно мати форму товариства трудящих»¹³. Цим замість критерію ефективності підкреслюється соціальний і моралістичний критерій оцінки колективного виробництва. Оскільки члени товариства працюють на себе і «...одержують пряму вигоду від старання», то робота в них «...підє успішніше, ніж на приватних фермах і фабриках»¹⁴. За планом М. Чернишевського, кожне товариство складалося з 400-500 сімей і мало відповідну їх робочій силі кількість землі. Організатором товариства була держава, яка призначала кваліфіковане керівництво. Сфера діяльності товариства – як землеробство, так і промисловість. Засоби виробництва купувалися за власні кошти. Зберігалися добровільність членства, демократичність в управлінні та контролі за діяльністю товариства. Хоча «теорія трудящих» М. Чернишевського мала утопічний характер, однак вона суттєво вплинула на російську кооперативну думку, яку використали О. Чаянов, М. Туган-Барановський, Б. Мартос, С. Бородаєвський та ін.

У 80–90-х роках XIX століття народники Микола Михайлівський, Василь Воронцов та інші, хто відмовився від революційної ідеї, продовжували обґрунтовувати економічну політику, спрямовану на захист і зміцнення селянської общини артілей кустарних промислів – «народного виробництва». У своїх працях ліберальні народники пропонували розвинути кооперацію – кредитну, збутову, промислову, землеробську – як засіб зміцнення господарств селян і ремісників. Поділ цих господарств на трудові (некапіталістичні) і нетрудові (капіталістичні) на початку XX століття запропонували неонародники (соціалісти-революціонери). На думку їх лідера і теоретика Віктора Чернова, кооперація прямо боролася з капіталізмом. Неонародники вважали, що за допомогою кооперації дрібне сільськогосподарське виробництво здатне стати на шлях укрупнення і некапіталістичного усуспільнення. У вирішенні аграрного (селянського) питання вони акцентували увагу на соціалізації землі і розвитку кооперації.

Представники ліберального напрямку розвитку кооперативної теорії у російському суспільному русі О. Анциферов, П. Кропоткін та інші першими розглянули кооперацію як виробничу необхідність, спосіб економічного зміцнення дрібного ви-

робництва, засіб піднесення народного добробуту. П. Кропоткін, виходячи з системи своїх поглядів на взаємодопомогу, уявлень про суспільну солідарність, відзначав, що кооперативному руху притаманна взаємодопомога, що «...найбільш віддані прихильники цього руху переконані, що кооперація веде людство до вищих гармонійних форм економічних відносин»¹⁵. Суть і значення розвитку кооперації як суто виробничої необхідності розглядав і О. Анциферов. Він писав: «Основа і сутність кооперативної діяльності складається у вільному організованому і мирному співробітництві для досягнення господарських цілей, у здійсненні принципу взаємної допомоги, а не загальної ворожнечі і взаємного нанесення шкоди та збитку, а звідси випливає величезне скорочення не тільки марної, але й завжди шкідливої розтрати сил, ... а скорочення витрат людської енергії на господарські цілі створює основу для пробудження вищих духовних інтересів людини і людського суспільства, для культурного життя людства»¹⁶.

На початку ХХ ст. у російському кооперативному русі значно поширився «кооперативний соціалізм». Визначними представниками цього напрямку кооперативної думки були московський кооператор Микола Гібнер, кооперативний діяч Володимир Поссе, історик Олександр Меркулов, професор Ваан Тотоміанц і багато ін. М. Гібнер у книзі «Система кооперації» висловлював надію, що у майбутньому кооперація організує на справедливих початках працю, з підпорядкуванням їй капіталу. Кооперацію він розглядав як економічну систему, що забезпечує, при інших сприятливих обставинах, соціальну рівність. Інший кооператор, Поссе, стверджував, що дух кооперації творчий, але тим самим він і руйнівний внаслідок гніту людини над людиною. У своїй брошурі «Ідеали кооперації» він заявив: «це руйнівне творення сильніше і найяскравіше виявляється в тому, що ми називаємо товариською кооперацією»¹⁷. У 1918 р. співробітник Центросоюзу Меркулов у журналі «Союз споживачів» опублікував статтю «Кооперація, як творчий соціалізм», у якій виклав кооперативну концепцію суспільної еволюції. Автор доводив, що споживча кооперація зможе оволодіти промисловістю, а селянські господарства оголосив сферою сільськогосподарської кооперації. Меркулов визнавав правомірність націоналізації і муніципалізації приватних підприємств, але підкреслював, що кооперативне усупільнення вигідно відрізняється від «соціалізму партійно-політичного». Гостро критикував він «диктатуру пролетаріату» за віру «у наказ, розпорядження, схему», за «дош декретів» і свідомо нездійсненні обіцянки¹⁸. Меркулов вважав, що кооперація готує перехід до царства праці, в її рядах виховується демократ-громадянин. Російський «кооперативний соціалізм» базувався на відомому успіху дореволюційної кооперації, хоча і містив елементи нездійсненого, фантастичного. Разом з тим, ця теорія виражала віру в творчі здібності широких мас кооператорів.

До розвитку кооперації через організаційну форму – артіль – схилився визначний дослідник кооперативної ідеї Б. Мартос. Він здійснив дослідження організаційної будови кооперації, вважаючи, що якість працівників кооперативних організацій надзвичайно важлива для їх розвитку. «Кооперації потрібні люди, які громадські справи ставили б вище своїх особистих, які в успіхах кооперативу бачили б найбільше для себе задоволення. ...При доброму бажанні така людина зуміє використати досвід і пораду своїх співробітників, бо принципи і традиції, якими живе кооперація, утворюють умови, в яких найліпше виявляється колективний розум, треба тільки хотіти й уміти його використати»¹⁹. Б. Мартос чітко визначив поняття «кооперація» та «кооператив». Кооперацією автор вважав спільну діяльність певної групи людей, яка мала на меті поліпшити їхній матеріальний і духовний добробут

шляхом організації кооперативів. Кооператив, на думку автора, – це «добровільне, засноване на принципі рівноправності і самопомоги об'єднання людей з метою поліпшити свій добробут шляхом ведення на свій рахунок підприємства, яке має збільшувати трудовий заробіток учасників або зменшувати їхні видатки на споживання відповідно використанню ними цього підприємства, а не по кількості вкладеного капіталу». У цьому визначенні закладені основні принципи кооперування – добровільність, рівноправність, самопомога, показана відмінність кооперативу від капіталістичного підприємства. Б. Матросу належить також добре продумана класифікація кооперативів за метою господарської діяльності. Визначаючи роль і місце кооперації в суспільстві, Б. Мартос підкреслював, що «кооперативний рух разом із політичним, професійним і національним рухами прокладає дорогу людства у світле майбутнє»²⁰.

Непересічним дослідником кооперативної ідеї був професор Сергій Бородаєвський, автор чи не першої узагальненої праці з історії світової кооперації «Історія кооперації», персональний член у Міжнародному кооперативному альянсі. За словами І. Витановича, поряд із М. Туган-Барановським С. Бородаєвський був «найбільш відомим у наукових колах і в міжнародному кооперативному світі теоретиком та істориком кооперації»²¹. Економічне життя вчений поділяв на чотири етапи: виробництво, розподіл, споживання, обмін. Завдання першого етапу полягало у створенні нових вартостей, у вивченні умов праці та шляхів її поліпшення, а також у збільшенні благ, які можуть забезпечити населенню кращі умови життя. Другий етап передбачав розподіл існуючих багатств між різними прошарками населення таким чином, щоб максимально забезпечити справедливість. На третьому етапі необхідно було вивчити потреби населення у тих чи інших благах і знайти найефективніші способи повного задоволення його потреб в їжі, помешканні, одязі тощо. Найважливіша роль відводилася четвертому етапові, який являв собою сукупність способів переміщення різних вартостей від тих, хто ними володіє, до тих, хто має в них потребу. Виробництво, розподіл, споживання та обмін можуть організовуватися, на думку С. Бородаєвського, державою, приватними підприємцями і кооперативами. Кооперація, при цьому, є одним із засобів, що дозволяє поліпшити існування незможних верств населення, реально вплинути на розв'язання найскладніших економічних завдань²².

Суттєвий вклад у розвиток кооперативної думки Росії зробив Михайло Туган-Барановський. Він стверджував, що кооперативні установи, як і муніципальні, в надрах капіталістичної господарської системи створюють зародки майбутнього соціалістичного господарства. У своїх працях «Общественно-экономические идеалы нашего времени», «В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени» М. Туган-Барановський показав світовий досвід організації соціалістичних общин, а у роботі «Соціальні основи кооперації» вчений не тільки детально прослідкував еволюцію кооперативних ідей та кооперативної практики різних країн і народів, а й узагальнив кооперативний досвід людства, зробив вагомі теоретичні висновки і передбачення стосовно світового кооперативного руху. М. Туган-Барановський розумів кооперацію як можливу форму суспільно-економічної організації трудящих, спрямовану на захист їх економічних інтересів господарськими методами. «Третьою формою самооборони трудящих, оборони шляхом утворення, яко противагу капіталістичним підприємствам своїх власних підприємств, – є кооперація»²³. На його думку, кооперативні підприємства – це по суті єдина форма господарської організації, що виникла у результаті свідомих зусиль багатьох суспільних груп з

метою перетворити існуючу систему господарювання. «Тому, що кооператив є одна з форм господарської самооборони трудящих, то він може прагнути тільки тих завдань, тієї мети, яку ставлять собі, в своїй господарській діяльності працюючі кляси»²⁴. З точки зору М. Туган-Барановського кооперативна ідея базується на етичних нормах людей взаємодопомоги і солідарності. Кооператив створений у результаті свідомих зусиль його членів і тому в ньому «немає ніякої примусової влади і якого б то не було насильства»²⁵. Також визначальною ознакою кооперативу вчений вважав відсутність прибутку як мети функціонування. «Капіталістичне підприємство – існує заради прибутку... кооперативне... ніколи не має на меті одержання капіталістичного прибутку». Кооперативне підприємство створюється не для одержання прибутку на вкладений капітал, а для «збільшення завдяки загальному веденню господарства, трудових доходів своїх членів, або зменшення їх витрат на споживчі потреби»²⁶. Водночас М. Туган-Барановський вважав кооперацію однією з форм самозахисту економічно слабких суспільних груп від натиску капіталу, здатною перетворити існуючу систему господарювання. Ідеали кооперативного руху – це соціалістична громада, комуна, нова людина.

Учений досліджував різні типи і види кооперації, однак особливій уваги надав аналізу сутності й ролі сільськогосподарської кооперації, з розвитком якої пов'язував надії на піднесення селянського господарства, поліпшення добробуту його трудівників. Кооперування селян у галузі обміну, хоч і посилювало взаємну економічну залежність селянських господарств, та все ж не могло забезпечити концентрації процесу виробництва сільськогосподарської продукції. Таке завдання було під силу лише виробничій кооперації. Правда, ця вища форма кооперування в сільському господарстві не розвинулася. Виробничу артіль, яка за своїми розмірами значно переважає індивідуальні селянські господарства і яку М. Туган-Барановський визначав як об'єднання «...групи осіб, що спільно володіють засобами виробництва і спільно володіють виготовленим продуктом», він вважав неперспективною²⁷. Перспектив розвитку сільськогосподарської артілі він не бачив тому, що вона є лише горизонтальною концентрацією, а кооперування селянських індивідуальних господарств є кроком до крупної вертикальної концентрації. «...Завдяки кооперації селянин мав змогу користуватися тими вигодами та пільгами, які мали великі господарства»²⁸. Селянські господарства, об'єднані в союзи, стають конкурентоспроможними з найбільшими капіталістичними підприємствами. Селянська кооперація не лише підвищує економічний рівень діяльності селянського господарства, але й удосконалює технологію та організацію виробництва, змінює селянина, привчає його до самостійності та самодопомоги, підвищує його культурний рівень і суспільну активність. Завдяки кооперації формується новий тип селянського господарства, в якому для індивідуального селянського господарства залишається лише один напрям діяльності – сільськогосподарська праця. Решта сільськогосподарських операцій – купівля, продаж, переробка сільськогосподарської продукції – виконуються не силами сільськогосподарського виробника, а колективною силою організованих у кооперативи виробників.

Характеризуючи ремісничу кооперацію, М. Туган-Барановський враховував суттєві розходження в економічному становищі ремісників і селян. Цими відмінностями він пояснював відносно слабкий розвиток ремісничої кооперації порівняно з кооперацією селянською. Зауважимо, що вчений дещо перебільшував стійкість дрібного селянського господарства та применшував міцність дрібного міського. Споживчу кооперацію робітників М. Туган-Барановський характеризував лише як одну з

трех складових робітничого руху, підкреслюючи, що не слід думати: споживча кооперація сама собою приведе до падіння капіталістичної системи господарювання. На думку вченого, пролетарська кооперація «тяжіє» у своєму розвитку до колективістського типу соціалізму, селянська – до «нового типу» селянського господарства, а дрібнобуржуазна – до капіталістичного. Вчений заперечував характерну для прибічників німської школи кооперації високу оцінку потенціалу споживчої кооперації, що базувалася на теорії прибутку з обороту, тобто з експлуатації споживача виробником. На відміну від Ш. Жіда, він стверджував, що споживча кооперація ніколи не зможе захопити галузь сільськогосподарського виробництва, в якій найбільш ефективними стають інші форми селянської кооперації²⁹.

Важливе значення мають методологічні підходи М. Туган-Барановського до аналізу кооперації, які докорінно відрізняють вченого не тільки від народників або представників німської школи, а й від теоретиків кооперативного соціалізму. Його бачення кооперації як організації людей праці, що конфліктує із капіталістами, дуже контрастувало з поширеними в кооперативному русі мирними настроями. Кооперацію вчений розглядав ширше – як її організаційну форму. Він переконливо доводить, що розуміння кооперації як можливої форми суспільно-економічних організацій трудящих, спрямованої на захист їх економічних інтересів господарськими методами, пов'язане з розвитком саме капіталістичної стадії виробництва та економічних відносин капіталізму, з наростанням протесту проти утиску та безмежної експлуатації праці капіталом. Зробивши висновок про невідповідність форм виробничого кооперування господарським засадам капіталістичного суспільства, вчений показав, що здатні до існування лише ті з них, які переростають у типові пайові товариства³⁰.

Всесвітньо відомим дослідником кооперації був Олександр Чаянов. Його теорію, яка ґрунтується на практичному досвіді сільськогосподарської кооперації, вважають найбільш завершеною і логічно виваженою. О. Чаянов розробив власну класифікацію кооперативних форм, розкрив їх діалектику, взаємообумовленість та вплив на сільське господарство: «... вся система якісно перероджується із системи селянських господарств, що кооперують деякі галузі свого господарства, в систему суспільного кооперативного господарства, побудовану на базі узагальнення капіталу, що залишає технічне виконання деяких процесів в приватних господарствах своїх членів майже що на початках технічного доручення»³¹. Під селянською кооперацією О. Чаянов розумів «союз господарств і що господарства, що входять в такий союз від цього не знищуються, а і надалі залишаються дрібними трудовими господарствами. В кооперативах же тільки частина виробництва, та сама частина, де крупне господарство має перевагу над дрібним, об'єднується в союзню організацію. Сільськогосподарський кооператив є доповненням до самостійного селянського господарства, обслуговує його і без такого господарства немає змісту»³². На перший погляд у теорії О. Чаянова проявляється парадоксальність: з одного боку, він прагне функціонування дрібного селянського індивідуального господарства, а з іншого, – розчленовуючи процеси виробництва на практиці шляхом їх кооперативної концентрації, намагається поліпшити діяльність селянського господарства. Однак саме у цьому і полягає новизна теорії О. Чаянова. Досліджуючи діяльність селянського господарства і розчленувавши виробничий процес на складові елементи, він виділив такі процеси, які переросли рамки одного підприємства і вимагали вищого рівня концентрації, а інші вважав доцільним проводити в дрібнішій формі. Вчений вважав, що до кооперативів мають входити ті види діяльності, технічний оптимум яких перевер-

шував можливості окремого селянського господарства. Решта видів діяльності, по можливості, належить поступовому і добровільному кооперуванню. «...Найбільш раціональною постановкою сільськогосподарського виробництва була б така організація його, при якій кожна галузь сільського господарства здійснювалась би в прибуткованих їй оптимальних розмірах і формах...»³³.

Таким чином, кооперативна ідеологія сформувалася під впливом найбільш популярних у XIX ст. соціальних вчень. Привабливість ідеї справедливості та соціальної захищеності, ідеї створення «кооперативних общин» – об'єднань вільних виробників, які спільно вели б господарство на основі колективного майна, моральних і етичних стосунків між собою, широко підтримувалися різними верствами населення і швидко розповсюдилися з Англії та Франції в інші країни Європи. В Росію різноманітні західноєвропейські кооперативні ідеї з утопічно-соціалістичним нахилом почали проникати ще з 30–40-х років XIX ст. Елементи кооператизму стали складовою програм революційних демократів і народників. Проте перші практичні кроки зі впровадження кооперативних засад здійснили представники ліберального напрямку розвитку кооперативної теорії. Вони розглянули кооперацію як виробничу необхідність, спосіб економічного зміцнення дрібного виробництва, засіб піднесення народного добробуту. Ідейні здобутки кооператорів XIX століття, привабливі соціальні цілі доктрини виробничих асоціацій та ідейні засади кооперативів рочдельського зразка синтезувалися в теорії кооперативізму. Ідеологи кооперації розглядали кооперативні організації як добровільні самоврядні об'єднання людей, які прагнуть не лише до задоволення своїх матеріальних потреб, а й до утвердження високих морально-етичних ідеалів своїх спільнот, до створення шляхом кооперування населення справді вільного і справедливого суспільства. На початку XX століття в Росії особливо популярними стали теорії «кооперативного соціалізму». Їх автори – відомі діячі соціалістичного руху та вчені-економісти – особливі надії покладали на споживчі кооперативи, вважаючи, що за сприятливих умов розвитку вони здатні замінити собою інші види кооперації, задовольнити всі без винятку споживчі потреби населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Гончаренко В. В. Кредитна кооперація: Форми економічної самопомогі сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика). – Київ: Глобус, 1998. – 325 с. – Бібліогр.: С. 307–320.
- ² Горбонос Ф. В. Кооперація: методологічні і методичні основи. – Львів: Львівський державний аграрний університет, 2003. – 264 с.
- ³ Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – Київ: Логос, 1996. – 224 с.
- ⁴ Гелей С. М. Туган-Барановський – видатний теоретик кооперативного руху // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 5–17.
- ⁵ Половець В. М. Домарксистські концепції кооперативного руху (історико-теоретичний аспект) // Історіографічні дослідження в Україні: Науковий збірник. – Вип. 9. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 55–72.
- ⁶ Вахитов К. И. История потребительской кооперации России: Учебное пособие. – М., 1998. – Ч. 1. – 66 с.
- ⁷ Сахарова Д. Б., Котов И. С. История и теория кооперативного движения: учеб. пособие. – 2-е изд., испр. – Минск: Новое знание, 2009. – 279 с.
- ⁸ Васильчук М. Кризь нашарування століття. – Хмельницький, 1997. – С. 10–11.
- ⁹ Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). – Чернігів: Просвіта, 2002. – С. 111.

-
- ¹⁰ Васильєва Р., Горкіна Л., Кліміна А. Історія економічної думки Україні. - Київ: Либідь, 1992. – С. 101–107.
- ¹¹ Чернышевский Н. Г. Капитал и труд: Соч. в 2-х т. – Москва: Мысль, 1987. – С. 56.
- ¹² Там само. – С. 55.
- ¹³ Там само. – С. 58.
- ¹⁴ Там само. – С. 76.
- ¹⁵ Кропоткин П. А. Записки революционера. – Москва: Московский рабочий, 1988. – С. 145.
- ¹⁶ Анциферов А. Н. Очерк о кооперации. – Москва, 1909. – С. 23.
- ¹⁷ Вахитов К. И. История потребительской кооперации России: Учебное пособие. – Москва, 1998. – Ч. 1. – С. 33.
- ¹⁸ Там само. – С. 34.
- ¹⁹ Українські кооператори. Історичні нариси. Книга І. – Львів: Укоопосвіта, 1999. – С. 279–280.
- ²⁰ Гелей С. Д., Пастушенко Р.Я. Теорія та історія кооперації : підручник. – Київ: Знання, 2006. – С. 201.
- ²¹ Українські кооператори. Історичні нариси. Книга І. – Львів: Укоопосвіта, 1999. – С. 201.
- ²² Гелей С. Д., Пастушенко Р.Я. Теорія та історія кооперації: Підручник. – Київ: Знання, 2006. – С. 202.
- ²³ Туган-Барановський М. І. Політична економія. Курс популярний. – Київ: Наукова думка, 1994. – С. 217.
- ²⁴ Там само. – С. 221.
- ²⁵ Там само. – С. 220.
- ²⁶ Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. – Москва: Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1916. – С. 67.
- ²⁷ Там само. – С. 119.
- ²⁸ Там само. – С. 19.
- ²⁹ Гелей С. Д., Пастушенко Р.Я. Теорія та історія кооперації: Підручник. – Київ: Знання, 2006. – С. 199.
- ³⁰ Горбонос Ф. В. Кооперація: методологічні і методичні основи. – Львів: Львівський державний аграрний університет, 2003. – С. 48.
- ³¹ Чаянов А. В. Организация крестьянского хозяйства. – Москва: Кооп. изд-во, 1925. – С. 211.
- ³² Чаянов А. В. Краткий курс кооперации. – Москва: Центральное Товарищество «Кооперативное Издательство», 1925. – С. 9.
- ³³ Чаянов А. В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии. – 3-е изд. – Москва: Новая деревня, 1924. – С. 105.